

קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה

גלעד וסרמן

מבוא

בהלכות ברכות הנהנין ישנם מקרים רבים המתוארים באופן דומה למקרה הבא:

אגוז גמור המטוגן בדבש [...] מברך עליו בורא פרי העץ.

(שולחן ערוך רב, יג)

לפי שהאגוז עיקר לא הדבש דהדבש אינו בא רק למתקו.

(ט"ז רב, יא)

אלא שהדבר לא מספיק מבואר – מה פשר האמירה "הדבש אינו בא רק למתקו"? תמיד שמים דבש בתערובת כדי שהיא תהיה מתוקה, כמו שהאגוז בא רק כדי לתת טעם של אגוז. היה אפשר לנסח בדיוק באותו אופן את ההלכה שהאגוז הוא טפל כיוון ש'האגוז אינו בא אלא להטעים את הדבש'.

במאמר זה, ננסה להבין אמירות מסוג זה ובתוך כך למפות את הקריטריונים הקיימים כדי להגדיר רכיב מסוים כעיקר או כטפל בתערובת (נתמקד בדעות הנפסקות להלכה בשו"ע ובנושאי כליו, תוך מתן דגש להכרעות המשנה ברורה וערוך השולחן).

ישנם כאלו המבינים באופן אינטואיטיבי מה עיקר ומה טפל, הרי לכאורה מאוד ברור שהדבש בא למתק את האגוז ולא להפך. ההגדרה טמונה בשפה הטבעית ובעצם פירוש המילה 'עיקר'¹. איננו באים לערער על התפיסה האינטואיטיבית והפשוטה הנ"ל, אלא רק להסביר ולדייק אותה בהגדרות ברורות ועל ידי כך ניתן יהיה לדון במקרים מורכבים².

נתחיל בדיון עקרוני, בו נדון על האפשרויות למציאת העיקר בתערובת, ולאחר מכן ננסה לראות את יישום הדברים וביסוסם בעזרת דברי הראשונים והפוסקים.

¹ וברומה לכך כתב הבית יוסף (שא, יא) לגבי הוצאת משקפיים בתוך נרתיק (שהוא תכשיט ומותר להוציא) בשבת: "הבתי עינים שבתוך התיק הם גוף בפני עצמו והוי משוי ואין לומר שהם בטלים לגבי התיק שהוא של כסף דאדרבה בתי עינים הם עיקר דאין אומרים נעשה בתי עינים לתיק אלא נעשה תיק לבתי עינים".

² במקרה המובא בבית יוסף (הערה 1) ההסבר פשוט. אם נשתמש במונחים שנציג לקמן: המשקפיים הם 'רכיב קריטי' בתערובת (כלומר, אף אחד לא ילך רק עם נרתיק), ואילו הנרתיק לא (כלומר, מקובל ללכת עם המשקפיים ללא הנרתיק) ולכן ודאי שהם 'עיקר' ביחס לנרתיק.

א. הצגת הבעיה

מקובל לחלק (על פי דברי הרמב"ם (ברכות ג, ה-ז)) בדיני עיקר וטפל בין 'עיקר וטפל מעורבים' ל'עיקר וטפל שאינם מעורבים'. אמנם, נראה שיש לעמוד תחילה על חלוקה מהותית יותר.

במציאות ישנם שני סוגים של עיקר וטפל³:

- א. כאשר האדם מעוניין לאכול את הטפל גם בפני עצמו, אך הוא מעדיף את האכילה ביחד יותר מאשר את אכילת שני המאכלים בנפרד.
- ב. כאשר האדם לא היה אוכל את הטפל כלל לולא היה זה במסגרת אותה אכילה של העיקר.

ברוב המקרים, כאשר יש לפנינו שני מאכלים נפרדים, הדבר מעיד על כך שאוכלים כל אחד מהם בפני עצמו. אלא, שגם על מקרה כזה המשנה (מד, א) מביאה מקרה שמאכל (אפילו פת) יכול להיות טפל. מה ההסבר לכך? נראה ברור ששם מדובר על מקרה מובהק מהאפשרות השנייה שהצגנו – אין לאדם רצון כלל לאכול את הלחם בשביל הטעם ממנו או השובע שלו, אלא רק כדי למנוע את תחושת המליחות שהמליח יצר בפה (וכך מפורש במשנה ברורה (ריב, ה⁴)).

אמנם, כאשר המאכלים מעורבים, ייתכן (ואף סביר) שלא היו רוצים לאכול את אחד הרכיבים בפני עצמו:

כל דבר שמערבין אותו לדבק או כדי ליתן ריח או כדי לצבוע את התבשיל הרי זו טפילה.

(רמב"ם ברכות ג, ו)

אך מה קורה כאשר מעוניינים בשני הרכיבים? לכאורה כל אחד מהם יענה על הגדרת הרמב"ם:

אבל אם עירב כדי ליתן טעם⁵ בתערובות הרי הוא עיקר.

(שם)

³ עיינו במשנת ברכה (הרב יוסף קסלר, מודיעין עילית תש"ע) סימן כב, שמאריך לבסס הבחנה זו.

⁴ "רק כשרוצה לאכול רק מעט כדי להפיג המרירות אז הוי טפל אבל כשרוצה לאכול יותר מזה אין שייך שם טפל כלל כיון שאוכל אותם מחמת עצמותם כדי לסעוד הלב".

⁵ או לסעוד את הלב, לשביעה, וכן בכל המופעים בהמשך המאמר. המקור לכך שגם רכיב הבא לסעוד הלב הופך לעיקר במאכל הוא תוספות (לו, ב, ד"ה כל שיש בו) שנפסק במשנה ברורה (רח, ח; ועיין שם בשער הציון יב).

קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה

למעשה, הכל מסכימים שאם יש תערובת מוחלטת שאי-אפשר להפריד בין הרכיבים⁶ (למשל: עוגה בחושה העשויה בין השאר מקמח ומביצים) מברכים ברכה אחת.⁷

אם כן, נחזור לשאלתנו – איך קובעים מה תהיה הברכה כאשר יש שני רכיבים שבאים כדי לתת טעם? לגבי קמח של אחד מחמשת המינים שמעורב בתבשיל, הרמב"ם (ברכות ג, ד; וכך נפסק בשו"ע רח, ב) אומר שתמיד מברכים על תערובת זו 'בורא מיני מזונות', אך מה קורה כאשר יש תערובת שאין בה מחמשת מיני הדגן?⁸

ב. קריטריונים אפשריים לעיקר

מבוא

לכאורה נראה שצריך ללכת על פי הרוב (מעל 50%) בתערובת, כמו שמצאנו בכל התורה. אלא שצריך לדון באיזה מישור אנו מודדים את הרוב הזה: רוב הטעם? רוב הרצון? רוב הנפח? רוב המשקל?

ראינו שהגדרת 'עיקר' לעומת 'טפל' תלויה בכוונת האדם, במטרה שלשמה הוא שם את הרכיב בתערובת. הרכיב שהוא רוצה שיתן טעם בתערובת הוא העיקר. לכן הדרך הפשוטה היא ללכת אחר רצון האדם ולברוק איזה רכיב הוא הכי 'רוצה' מתוך התערובת. אלא שדרך זו קשה לאומדה בפועל: האם בעוגייה רוצים יותר את הקמח או את הביצה?

ומעבר לקושי ה'טכני' יש פה גם בעיה מהותית – האדם אינו רוצה את הקמח בפני עצמו או את הביצה בפני עצמה, הוא רוצה רק את התערובת, אם הרכיבים היו קיימים בנפרד הוא לא היה אוכל אף אחד מהם! האם זה יהפוך את שניהם לטפלים? נראה ברור שזה שרכיב לא היה נאכל בפני עצמו זה לא תנאי מספיק לכך שהוא יהיה טפל, יש צורך שהרכיב

⁶ אך יש מחלוקת האם דווקא זו רמת המעורבות הנדרשת על מנת שהמאכל יחשב כ'תערובת' של רכיביו ולא כשני מאכלים שונים. עיינו במשנה ברורה (ריב, א; ושער הציון ס"ק ב) ובערוך השולחן (ריב, ב) שמחשיבים מאכל כ'תערובת' גם כשאפשר להפריד בין רכיביו.

⁷ צריך להבין למה כלל זה ברור ומאיפה הוא נובע. למה אי אפשר לערב בברכה ראשונה שתי ברכות (כשם שבמעין שלוש מצרפים 'על המחיה' עם 'על העץ') ואז יברכו על המאכל הזה ברכה כפולה (וגם אם לא משנים את הנוסח של חז"ל אפשר לברך שתי ברכות שונות ברצף לפני האכילה). ועיינו גם בנספח למאמר, שם אנו מערערים במידה חלקית על העיקרון שבבסיס כלל זה (שלכל מאכל ותערובת יש רק ברכה ראשונה אחת).

⁸ או שהקמח בא רק על מנת לדבק וכדומה, שאז הוא אינו עיקר וצריך לדון על שאר הרכיבים.

⁹ ועיינו בנספח למאמר זה, בו נתייחס למצבים בהם אין אף רכיב עם רוב מוחלט.

היה טפל ביחס לרכיב אחר¹⁰. אם כן, כאשר מעורבים שני רכיבים שלא נאכלים בפני עצמם – איך נכריע איזה רכיב נחשב יותר רצוי בפני עצמו?

ב.1. רוב טעם

נראה כי ישנו קושי מהותי בשימוש בקריטריון של 'רוב טעם'. טעם של תערובת הוא יצירה חדשה שאינה דומה (בהכרח) לטעם של רכיביה. ישנם מקרים בהם הוספת רכיב לתערובת משפיעה בצורה הפוכה ממש על טעם התערובת ביחס לטעם הרכיב הנוסף. למשל: לפעמים למאכל מאוד מתוק שרוצים להפוך אותו ליותר מתוק מוסיפים דווקא מלח, אפילו בתערובות שאינן מבושלות¹¹.

לפי זה נצטרך לפרש את המשמעות של נתינת רכיב לתוך תערובת 'כדי לתת טעם' לא במשמעות של נתינת טעמו בתערובת, אלא במשמעות של: שיפור טעמה של כלל התערובת. כלומר, כשמודדים השפעת טעם של רכיב בתערובת אין לבדוד את הרכיב ולמדוד את טעמו בלבד. חייבים למדוד את הטעם בהקשר של התערובת, כמה הוא משפיע על כל המכלול של המאכל החדש.

ב.2. רוב רצון

ראינו לעיל שיש קושי טכני בשימוש ברצון האדם כקריטריון, אבל אם ננסה בכל זאת להשתמש בו, נצטרך לשאול מה הרכיב שאדם הכי רוצה, ואותו נגדיר כרכיב העיקרי. יש להבדיל בשאלה זו בין שני מצבים שונים, שבכל אחד מהם נשאל שאלה אחרת כדי לבדוק מה הוא הרכיב אותו האדם רוצה:

1. יש רכיב אחד שבלעדיו לא היו אוכלים את התערובת – 'רכיב קריטי'.

2. אין שום רכיב שבלעדיו לא היו אוכלים את התערובת, כל הרכיבים אינם קריטיים.

במקרה הראשון, אם ישנו רכיב אחד בלבד, שעליו אפשר לומר, שבלעדיו המאכל לא היה נאכל, נגדיר את הרכיב הזה כעיקר ואת שאר הרכיבים כטפלים לו. במידה ויש יותר מרכיב אחד שבלעדיו לא היו אוכלים את התערובת, הקריטריון של 'רוב רצון' לא יוכל להכריע

¹⁰ ראייה לקביעה פשוטה זו היא שמברכים על העוגייה הנ"ל 'בורא מיני מזונות', גם לפי דעת תרומת הדשן המובאת ברמ"א (ריב, א), ש'טפל' איבד את ברכתו המקורית ויש לברך עליו 'שהכל'. כלומר, לא מתייחסים לקמח כ'טפל'.

¹¹ הסבר מדעי שמצאתי לכך הוא שיוני הנתרן שבמלח 'מדכאים' את הרכיבים המרים. ויהא ההסבר אשר יהא – הדבר ניכר בחוש.

איזה מהם הוא העיקרי, כל אחד הוא קריטי לחלוטין ולכן 'עיקרי' בצורה מוחלטת. לא שייך לשאול איזה רכיב האדם יותר רוצה, הרי הוא רוצה אותם באותה מידה, כיוון שחיסרון של כל אחד מהם יביא אותו לאותה התוצאה של אי אכילה.

במקרה השני, יש לעשות אומדן מסוים של הרצון: איזה רכיב האדם הכי פחות מעדיף להוציא מהתערובת מבחינת הטעם שלה אם חייבים להוציא רכיב אחד? על שאלה זו אין בעיה מהותית לענות גם אם האומדן בפועל יהיה קצת קשה¹². שאלה זו יכולה לסייע לנו להחליט איזה רכיב אדם יותר רוצה בסלט: האננס או התפוז? רכיב זה ייקרא – רכיב מועדף (רכיב מועדף איננו קריטי, התערובת הייתה נאכלת גם בלעדיו, אך הוא הרכיב שהכי מעדיפים שישאר). כאמור לעיל, אם יש כמה רכיבים קריטיים, לא שייך לשאול איזה מהם מועדף – הרי לאדם לא משנה איזה מהם יחסר, ברגע שאחד מהם יחסר הוא לא ירצה כלל את התערובת.

קריטריון זה יכול לסייע לקבוע מה יהיה עיקר, ובהמשך נראה כי הוא באמת קיים ברמה מסוימת אצל פוסקי ההלכה. ברור שמי שמקבל את הקריטריון של 'רוב רצון' אפילו במצב השני שלו (בו שואלים מה הרכיב שחסרונו יהיה ה'מאכזב' ביותר) יקבל אותו גם במצב הראשון (בו יש רכיב קריטי שחסרונו יאכזב בצורה טוטאלית עד לכדי חוסר אכילה של התערובת). אך ייתכן שיהיו פוסקי הלכה שיקבלו אותו רק במצב הראשון – כאשר הוא קריטריון מאוד חד ובינארי (האם היו אוכלים את התערובת ללא רכיב זה? כן / לא), אך לא כאשר הוא מצריך לדרג את כמות 'הרצון' של רכיבים שונים לפי עדיפויות.

ב.3. רוב כמות

כל שהוא הרוב הוא העיקר.

(מגן אברהם ריב, א)

הקריטריון של 'כמות' הוא לכאורה קריטריון מאוד טכני שנובע מיסוד של 'ביטול', ואם נקבל אותו כרלוונטי בדיני ברכה על תערובת הוא לכאורה אמור לגבור תמיד, ותמיד ברכת התערובת תהיה כברכת הרוב, שהרי המיעוט מתבטל ודומה כמי שאינו. אלא שקריטריון זה אינו קיים תמיד, הרי דברים הבאים לדבק נחשבים תמיד לטפלים גם כאשר הם הרוב¹³!

¹² כדי לסייע לענות על שאלה זו ניתן לעתים להיעזר בשם המאכל המהווה סימן למה שאנשים רוצים יותר מהתערובת.

¹³ כך כותב הב"ח (רח, ב): "ואם לא נתן הקמח בתבשיל אלא כדי לדבק אפילו הרוב הוא הקמח והמיעוט משאר דברים מברכין בורא פרי האדמה או בורא פרי העץ או שהכל כפי ברכתן של אותן המינים", ועיינו בט"ז (רח, ד),

כן חייבים להסביר את הקריטריון של רוב בצורה שונה מ'ביטול' רגיל של כל האיסורים בתורה (שאינם בטלים לעולם כשהם רוב).

על כן נראה שה'רוב' לא מבוסס על נפח מעצם היותו נפח, אלא רק על הרצון. הרוב הכמותי מאפשר לנו לבחון במקרים בהם ישנם שני רכיבים שכל אחד מהם רצוי, מה מהם יותר רצוי – על ידי מדד אובייקטיבי של כמות¹⁴. כאשר ישנו רצון מוחלט לקצט מרכיב אחד ולהרבה מרכיב אחר, למעשה רוצים יותר את הרכיב השני. אמנם, כאשר יש רכיב שכלל לא רוצים את הטעם שהוא מוסיף לתערובת – לא משנה מה תהיה הכמות שלו – מידת הרצון על כלל הכמות של הרכיב תישאר 0% רצון והוא תמיד יהיה טפל.

נראה פשוט, שכיוון שהקריטריון של 'רוב כמות' מוסבר על סמך הרצון, הקריטריון הקודם של השוואה ישירה בין רצונות שונים יגבר עליו, והכמות תהיה רלוונטית רק כאשר אין רכיב אחד שרוצים ומעדיפים יותר מרכיב אחר, אלא שרוצים את שניהם באותה הרמה (או שההבדל בין רמות הרצון זניח ולא מספיק ניכר). אפשרות נוספת תהיה להגיד שהקריטריון של 'רכיב מועדף', בו הולכים לפי הרצון, לא קיים בכלל, ואם אין 'רכיב קריטי' הדבר היחיד שקובע הוא הרוב בכמות.

ב.4. היחס בין הקריטריונים

אם נסכם בקצרה את האפשרויות שהעלנו עד כה להגדרת עיקר וטפל, אפשר לבנות מעין 'אלגוריתם' להגדרת העיקר בתערובת, לפיו תיקבע הברכה הראשונה, תחת ההנחה שאת כל הקריטריונים האפשריים שהצגנו לעיל יפסקו להלכה (הנחה שתבחן בהמשך):

- א. אם רכיב מסוים בא רק כדי לדבק, לתת צבע או לתת ריח – הוא נחשב טפל.
- ב. (רכיב מחמשת מיני דגן – נחשב עיקר¹⁵).
- ג. (מים ללא צירוף של טעם מרכיב שברכתו 'שהכל' – נחשבים טפלים¹⁶).
- ד. כאן הדבר תלוי בשלש אפשרויות לגבי מספר הרכיבים¹⁷ הקריטיים בתערובת:

שאומר שעל מקרה זה השו"ע אמר שטוב להחמיר ולגמעו בתוך הסעודה, מספק שמא כן הולכים אחר הרוב במקרה זה. ועיינו שער הציון רח, יג.

¹⁴ לא נדון האם הכמות הפיזית היא נפח או משקל (מסה) וכדומה.

¹⁵ לא נכנסנו במסגרת מאמר זה להיקף הכלל הנ"ל. להרחבה בעניין זה עיין מאמרו של עמיטל אוהיון, "דין 'כל שיש בו' – ברכת שניצל, קרמבו וצ'ולנט" באסופה זו.

¹⁶ עקרון זה טרם הוצג, בהמשך נציג קריטריון זה בצורה מפורטת ומנומקת.

¹⁷ תוך כדי הדיון להלן, נראה ש'רכיב' הוא בעצם כל חומרי הגלם עם אותה הברכה. ולכן 'רכיבים שונים' הם למעשה 'ברכות שונות'.

קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה

- (א) כשיש רכיב קריטי אחד שבלעדיו שאר התערובת לא הייתה נאכלת – הוא העיקר.
- (ב) כשיש לפחות שני רכיבים קריטיים שבלעדיהם שאר התערובת לא הייתה נאכלת – הרכיב העיקרי ייקבע על פי הרוב הכמותי מבין הרכיבים הקריטיים.
- (ג) כשאין אף רכיב קריטי שבלעדיו שאר התערובת לא הייתה נאכלת יש לשאול: 'איזה רכיב אנחנו הכי פחות רוצים שיחסר בתערובת?', מה שכונה 'הרכיב המועדף'¹⁸.

ג. פסיקה להלכה של הקריטריונים

מבוא

על פי האמור לעיל, עלינו לבחון בדברי הפוסקים שלושה סוגים של 'רוב' – 'רוב טעם', 'רוב רצון' ו'רוב כמות'

לגבי 'רוב כמות', ראינו לעיל את המגן אברהם (ריב, א) שאמר: "כל שהוא הרוב הוא העיקר", ודבריו נפסקו להלכה בפוסקים (משנה ברורה ריב, א; ערוך השולחן ריב, א). מעבר לכך, הרוב הכמותי מוטמע כל כך, עד שהוא מהווה הרבה פעמים מעין ברירת מחדל שהפוסקים צריכים להסביר למה במקרה מסוים הוא אינו נחשב עיקר. נתבונן בדברי הראשונים והפוסקים, ונראה איך הם מגדירים את העיקר בתערובת במקרים שונים.

ג.1. רוב טעם

ג.1.א. סוגית מי שלקות ובשר

על אף שכפי שראינו יש קושי להגדיר את הטעם כקריטריון, מצאנו אותו ככזה בפוסקים. לראשונה, מצאנו זאת בדעת הרא"ש לגבי מרק ירקות, שלפי מסקנת הגמרא (לח, ב) ברכתו כברכת הירקות:

והיה אומר א"א הרא"ש ז"ל דוקא כשבשלם בלא בשר אבל בשלם עם הבשר טעם הבשר שבמרק חשיב עיקר ומברך עליו שהכל.

(טור רה; נפסק בשו"ע רה, ב)

מדיוק לשונו נראה שאין צורך שכמות הבשר תהיה רבה יותר מכמות הירקות, אלא כל עוד

¹⁸ מי שלא יפסוק את הקריטריון של 'רכיב מועדף' יהיה חייב להגדיר במקרה זה עיקר לפי רוב הכמות.

יש בשר¹⁹, טעמו הוא עיקרי ביחס לירקות. אם נתעלם כרגע מהיחס בין קריטריון זה לקריטריונים האחרים, עדיין קיימת השאלה איך קובעים איזה טעם הוא עיקרי במאכל זה? ניתן לומר שהטעם העיקרי הוא הטעם שמרגישים בצורה הכי חזקה ובוולטת, טעם שגם אדם שאינו אנין טעם ירגיש בקלות. אלא שדרך זו מעלה בעיה מהותית: כפי שצוין לעיל, טעם התערובת אינו 'סכום' פשוט של כלל הטעמים של הרכיבים שלה, וכאשר מוסיפים מלח לתערובת מתוקה ובעקבות כך מתחזקת המתקנות (אפילו ללא בישול) – האם נייחס את הטעם החזק של המתוק למלח, והוא יהיה הרכיב עם הטעם העיקרי, על אף שכלל לא מרגישים מליחות? הרי זה אבסורד!

אם נגדיר את הטעם העיקרי לפי הרכיב שבלעדיו לתערובת כולה יחסר הכי הרבה טעם טוב, הרי זה שקול לחלוטין להגדרה שהצגנו לעיל לגבי 'רכיב מועדף': הרכיב שהאדם הכי פחות מעדיף להוציא מהתערובת מבחינת הטעם שלה²⁰, אם חייבים להוציא רכיב אחד.

בעיה נוספת שקיימת עם שתי ההצעות האחרונות היא שהן לא מתאימות ללשון הטור שתמיד החשיב את טעם הבשר לעיקרי ולא התנה זאת בטעם חזק או בהעדפת טעם הבשר, אלא אם נדחוק במציאות ונאמר שתמיד כך קורה. משמע מהטור שהדין נובע מחשיבות טעם העוף.

אמנם, לא נראה ששאר הפוסקים הבינו כך בטור. אחת הראיות שדין זה אינו מבוסס על חשיבותו של טעם העוף היא מערוך השולחן:

ומ"ש הט"ז בסק"ה כשמבשלין ירקות עם בארש"ט או בחומץ אין לברך על המשקין כמו על הירקות ע"ש וודאי כן הוא דהוי כבשר וכבר כתבנו זה שם.

(ערוך השולחן רה, ו)

מעצם ההשוואה בין טעמו של חומץ שאינו בטל בפני הירקות לדין הבשר, נראה שערוך השולחן לא הבין שדין זה הוא ייחודי לבשר או לדברים 'חשובים' (אלא אם נניח שגם טעם חומץ נחשב 'חשוב' ואז לא ברור מה לא יהיה 'חשוב'²¹).

אפשר להציע ולומר שכל הדיון על 'טעם עיקרי' שייך רק במרק – מים המהווים את רוב התערובת המקבלים טעם מדבר אחר הנשלק בו²². הצעה זו מבוססת על דברי הט"ז שדין

¹⁹ לפחות בכמות מספקת כדי ליתן טעם במים, עיינו פסקי תשובות רה, ז; וכן סימן רב, הערה 146.
²⁰ ייתכן שאדם מסוים יעדיף את הצבע של המאכל על פני הטעם שלו, אך ראינו שחכמים החשיבו כ'טפל' מה שלא בא לתת טעם אלא רק צבע וכדו'.

²¹ ואין לומר שטעם 'חשוב' הוא טעם חזק, כיוון שטעמו של הבשר במרק אינו בהכרח חזק יותר מאשר טעם הירקות. ועוד שחזק הטעם תלוי מאוד גם בכמות ששמים מאותו הרכיב.

²² מבלי להיכנס לדיון אילו מאכלים יכולים להיחשב 'שלקות' המעבירים את ברכתם למים שהם מתבשלים בהם.

קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה

על ההבדל בין ירקות מבושלים במים לאגוז שמבושל בדבש כפי שמסביר זאת הפרי מגדים²³:

בסימן ר"ב סעיף א' (בהגה) הכל הולך אחר רוב, ובאות ט' (שם) הקשה הט"ז א"כ ירקות במים המים הרוב, ותירץ שם דמים לא חשיבי ובטילי לגבי טעם ירקות ויש תבלין לזה דאין להם טעם מעצמן, הלכך טעם הירק שבהם "העיקר" אף על פי שמים רוב, מה שאין כן יין בשכר וכדומה אף על גב דנרגש הטעם, מכל מקום הרוב יש לו טעם בפני עצמו, ומעתה בשלם עם בשר המים מקבלין טעם טוב מבשר תו בטילי טעם הירקות במים הרוב הואיל ויש בהם במים טעם טוב מבשר, והוליד דין מזה אם בשלם ירקות בחומץ ובארש"ט שיש לחומץ ובארש"ט טעם בפני עצמם, הולכין אחר הרוב החומץ והבארש"ט ואפילו בשלם עם בשר המשקה זו מברך כברכת המשקה שהוא העיקר.

(פרי מגדים, משבצות זהב, רה, ה)

הט"ז אומר, שכיוון שמים הם חסרי טעם²⁴ הם מקבלים את הברכה של מה שמתבשל בהם, אלא שדין זה נכון רק אם אין למים שום טעם כלל. אם הם קיבלו טעם מהבשר אז עירוב הטעם שלהם עם טעם הירקות לא ישנה את ברכתם ל'אדמה' ונשאר עם ברכת רוב הכמות – המים. אלא שטיעון זה לא ברור, למה מחשיבים את המרק כמים בטעם עוף שאחר כך בישלו בהם ירקות ולא כמים בטעם ירקות שאחר כך בישלו בהם עוף? הרי סוף סוף בישול העוף והירקות במים נעשה יחד.

נראה שהדבר נובע מתפיסה של אוכל מרכיבים שונים לא כתערובת של רכיבי אוכל מסוימים אלא כתערובת של ברכות מסוימות. ניקח דוגמה: כשמערבבים בסלט שני סוגי ירקות אין לנו התלבטות איזה מהם הוא עיקר (אלא שאין להתלבטות זו נפקא מינה למעשה, כיוון שממה נפשך הברכה תהיה 'בורא פרי האדמה') אלא הסלט הזה הוא כלל לא תערובת, יש בו רק רכיב אחד: 'פרי האדמה'²⁵.

²³ כך גם פסקו במשנה ברורה (רה, יב) ובערוך השולחן (רה, ו וכן רב, לג).

²⁴ המאמר מרדכי (רה, ד) חולק על הט"ז וטוען "דגם המים יש להם טעם עצמם מצד טבעם והוא טעם טוב שמשיב את נפש הצמא והוי דומיא דאגוז שיש לו טעם מצד עצמו" עיינו דבריו באורך, ולא כל כך ברור לי מה המחלוקת שלו עם הט"ז, בוודאי כשהוסיף בהשמטות בסוף הספר: "כמדומה לי שראיתי לרז"ל באיזה מדרש שהמים אין להם טעם ועכ"ז במקומי אני עומד דעכ"פ תקנו עליהם ברכה על ההנאה שמקבל מהם".

²⁵ וכך מובא בפסקי תשובות (ריב הערה 6) לגבי תערובת:

וכשיש כמה מינים שונים של פרי העץ ופרי האדמה, אזי יש ללכת אחר רוב ומועט עפ"י הברכה, וכגון כשכל סוגי פרי העץ השונים הם הרוב נגד פרי האדמה ברכת התערובת בופה"ע – ס' פתחי הלכה פ"ז הערה 11 בשם הגרש"ז אויערבאך זצ"ל.

אם נמשיך בתפיסה זו נקבל שבמרק, אם יש עוד חומר גלם שברכתו היא 'שהכל' פרט למים, יצא לנו שמתוך כל התערובת הרכיב של ברכת 'שהכל' הוא הרוב, וכיוון שסוף סוף לרכיב הזה (שהוא מים עם עוף) יש טעם, הרי הוא עיקר.

לפי הסבר זה מובן גם דינו של האשל אברהם:

מי שלקות והיה בהם פירות של עץ ואדמה, הולכין אחר הרוב, שאם פירות של עץ הם רוב שם, מי שליקתם גם בורא פרי העץ. וכן אם הרוב פירות האדמה, על השלקות בורא פרי האדמה.

(אשל אברהם (בוטשאטש) רה)

למה שלא נקבע את העיקר לפי הטעם החזק יותר במרק – טעם הפירות או טעם הירקות? נראה שהדבר נובע מכך שבאמת לא שייך לדון איזה טעם הוא יותר עיקרי, מרגע שלכל רכיב יש טעם והוא לא תפל לחלוטין – הולכים על פי הרוב הכמותי, כאשר מתייחסים לכל הפירות מאותה הברכה כ'רכיב אחד'.

לפי הסבר זה, בעצם אין בחידוש של הרא"ש כדי לתת מקום להשוואה בין טעמים וקריטריון מחודש של עיקריות על פי הטעם. כל האמירה היא שדבר חסר טעם, תפל לחלוטין, תמיד יהיה טפל²⁶. ממילא פרט לדברים חסרי טעם לחלוטין כמו מים (או שיש להם טעם מספיק זניח) הכלל של הרא"ש לא יעזור לנו בקביעת עיקר בתערובת.

ג.1.ב. דין בשמים

לאחר שראינו את החידוש של הרא"ש, כפי שהוסבר על ידי האחרונים, שמים יהיו טפלים כל עוד אין טעם אחר של 'שהכל' שמצטרף אליהם, נדון כעת בהלכה נוספת, שלכאורה ניתן ללמוד ממנה על עיקריות הנובעת מהטעם:

בשמים שחוקים ומעורבים עם סוקר, הבשמים עיקר ומברך עליהם כדין ברכת אותם בשמים.

(שולחן ערוך רג, ז)

וכותב הפרי מגדים (משבצות זהב רג, ב) "כעין שעושיין למאג"ן פילוו"ר [= אבקה לקיבה]

וכן כתב וזאת הברכה (יא, יג).

²⁶ נראה שאפשר לשאוב רעיון זה גם מהרמב"ם (ברכות ח, ב) שכתב שאם לא נהנים מטעמו של שמן הזית לא מברכים עליו את ברכתו הראויה: "אם שתה השמן לבדו או שלא היה חושש בגרונו מברך עליו שהכל, שהרי לא נהנה בטעם השמן". לא נדון כאן למה כן מברך 'שהכל' (פרשנות זו של הרמב"ם לחוסר הברכה על השמן לא נפסקה להלכה).

קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה

[...] והלכך אף על גב שסוקר הרוב ומעט אינגב"ר [= זנגביל] הוי כשמן אניגרו"ן. עיין מגן אברהם סימן ר"ב אות לד". כדי להבין את השוואתו לשמן אניגרון נראה מה הוא כותב שם: שמן זית [...] ואם שתאו מעורב עם מי סלק"א (הנקרא אניגרון), שאז אינו מזיק אדרבא הוא מועיל לגרון אם הוא חושש בגרונו, הוה ליה שמן עיקר ומברך עליו: בפה"ע.

(שולחן ערוך רב, ד)

על מקרה זה ששמן הזית הוא העיקר ולכן מברך 'בורא פרי העץ' אומר הפרי מגדים (אשל אברהם רב, י) ש'אניגרון הרוב'. כלומר, אף על פי שיש כמות גדולה יותר מהאניגרון, כיוון שהאדם חושש בגרונו והשתייה משמשת לרפואה²⁷, בסוג אכילה כזה, שמטרתו העיקרית אינה הטעם או השובע אלא הרפואה, העיקר בתערובת יהיה הרכיב המרפא.

לפי ההשוואה לאניגרון, נראה שדינו של הפרי מגדים, שהבשמים הם עיקר, על אף שהסוכר הוא הרוב בתערובת, חלים רק כאשר כוונת האכילה היא לרפואה, כמו אניגרון, ואין פה דין מיוחד מעבר לדין המוכר של אניגרון. כך גם יוצא מהפניית הפרי מגדים למגן אברהם:

"מושקא"ט. פרי הוא ורגילין לאוכלו ביובש (תוס') ומי שיש לו שלשול ונותן המושקא"ט לתוך השכר כדי שיעצור דמי לשמן כמ"ש ס"ד, ומיהו נ"ל דכשיתה לצמאו אף על פי שנותן ג"כ מושק"ט לתוכו לרפואה מ"מ מברך על השכר וה"ה גבי שמן"

(מגן אברהם רב, לד; ונפסק במשנה ברורה רב, פ; ובערוך השולחן רב, מה)

המגן אברהם מסייג את העיקרון הנלמד מ'אניגרון', שאם אוכלים מאכל מסוים המשמש לרפואה אז הרכיב המרפא יהיה העיקרי. במקרה שאדם שותה את התערובת לצמאו, אף על פי שהוא גם מתרפא ממנה (ואפילו האדם מכוון בפירוש גם לרפואה) אין הרכיב המרפא נהיה עיקר אם הוא איננו הרוב. דין זה מגביל מאוד את המקרה של 'אניגרון', ולפיו גם במקרה של בשמים המעורבים עם סוכר – אם האדם אינו מתכוון לרפואה בלבד הוא יברך את ברכת הסוכר במקרה שהוא רוב בתערובת.

יש הרבה מה לדון בדין 'אניגרון' ובשאלה למה השמן הוא עיקר, והאם באמת מוסכם

²⁷ עיינו פרי מגדים (משבצות זהב רב, ב), שמסתפק האם צריך שהוא יתכוון דווקא לרפואה או שכיוון שהוא חושש בגרונו מן הסתם הוא מתכוון לרפואה (מובא בביאור הלכה ד"ה אם הוא חושש בגרונו).

שזה רק במקרה בו השמן הוא הרוב או גם כאשר הוא מיעוט (עינינו מגן אברהם רב, ט; ט"ז רב, ב), אך אנו עוסקים רק באכילה לשם טעם ושובע ולכן לא נוכל ללמוד מאכילה לשם רפואה לענייננו, ולא נעסוק בדין זה.

ג.1.ג. דין בשמים במרקחת

הדין האחרון ממנו אפשר ללמוד על עיקריות של רכיב מסוים על סמך הטעם שלו מובא ברמ"א תוך כדי דיון על עיקר וטפל (ונראה שמקורו הוא מהמהר"ם מרוטנבורג המובא בטור רג). בשו"ע נאמר:

כל שהוא עיקר ועמו טפילה, מברך על העיקר ופותר את הטפילה; וכל דבר שמערבין אותו לדבק, או כדי ליתן ריח, או כדי לצבוע התבשיל, ה"ז טפילה; אבל אם עירב כדי ליתן טעם בתערובות, הרי הוא עיקר [...].

וברמ"א שם:

הגה: ונראה דהא דאם עירב כדי לתת טעם בתערובות שהוא עיקר היינו דוקא שיש שם ממשות מן הדבר הנותן טעם ודבר חשוב, אבל בשמים שנותנין לתוך המרקחת אף על פי שהם לנתינת טעם, אין מברכין עליהם דבטלין במיעוטן אף על פי שנותנין טעם; לכן נוהגין שלא לברך רק על המרקחת ולא על הבשמים שבהן.

(שו"ע ורמ"א רד, יב)

המגן אברהם (רד, כה) תמה על השו"ע שהביא דין זה במקרה שאינו חמשת מיני דגן ועל הרמ"א שהיה צריך לתרץ למה בשמים אינם עיקר בתערובת, הרי כל לשון השו"ע מועתק מלשון הרמב"ם (ברכות ג, ו) העוסק רק בחמשת מיני דגן, להם יש כלל מיוחד שהם נחשבים עיקר על אף שאינם רוב, ו"בשאר מינים אפי' בא ליתן טעם הולכין אחר הרוב וכמ"ש שם ס"ז גבי אורז והכי מסתבר דאטו מי שיתן בצלים או חומץ לתוך התבשיל יברך על הבצלים" (מגן אברהם שם). דין זה עורר מחלוקת בקרב נושאי הכלים של השו"ע, ואחרונים רבים פסקו כמו המגן אברהם שדחה את דברי הרמ"א, וכך פסק המשנה ברורה (רד, יב).

לעומתם, ערוך השולחן אמנם קיבל עקרונית את דברי המגן אברהם והעמיד את דברי השולחן ערוך רק בחמשת מיני דגן, אך עם סיוג מסוים, וכן למד דין חדש מהרמ"א ביחס לתערובות:

ורבינו הרמ"א הוסיף בזה דברים [...] וביאור דבריו כן הוא [...] חמשת המינים

דאם רק יש מהם אפילו דבר מועט אם כוונתו ליתן טעם מברך במ"מ [...]. אבל בשארי מיני מאכל אף אם כוונתו ליתן טעם מ"מ בעיני דבר חשוב עכ"פ ורובא לא בעיני דכיון דעבידי לטעמא יש בהן חשיבות גם בדליכא רובא מיהו דבר חשוב בעינין.

ולכן בבשמים שנותנין לטעם כיון שהם מעטים לגמרי אין בהם החשיבות להכריע הברכה (המג"א שם כתב דבעינין רוב והביא ראייה מאורז ע"ש ואין זה דמיון דוודאי כל מאכל נותן טעם ובעינין רוב והכא בטעם חשוב מיירינין כבשמים וכיוצא בזה ודו"ק).

(ערוך השולחן רד, כז)

ערוך השולחן מחדש שלא רק בחמשת מיני דגן רכיב יכול להיהפך לעיקר, על אף שהוא מיעוט, על ידי נתינת טעם בלבד. 'דבר חשוב' שניתן לטעם יהיה עיקר גם אם הוא לא מחמשת מיני דגן, אלא שלרכיב צריך שתהיה ממשות – כמות רצינית יותר מ'משהו' (בשונה מחמשת מיני דגן הנקראים 'חשובים' גם אם יש מהם רק 'משהו').

ערוך השולחן דוחה את ראית המגן אברהם מאורז, שמכיוון שכל מאכל נותן טעם לא שייך להכריע על פי הטעם אלא רק לפי הרוב, וטוען שבהלכה זו התחדש דין מיוחד ש'טעם חשוב' הוא העיקר גם אם הוא מיעוט. מה ההבדל בין סתם 'טעם' (כמו בצל) ל'טעם חשוב' (כמו בשמים)?

נראה שאין הכוונה שיש סוג מסוים של 'טעם חשוב' (כמו בשמים) לעומת סוג אחר שאינו חשוב (כמו בצל), שהרי המגן אברהם נתן רק דוגמה. כמו כן השפעתם של הבשמים משתנה בין תערובת לתערובת, ולא מסתבר שכאשר יתנו כמות עם ממשות (אך בכל זאת מיעוט) של בשמים באורז ברכתו תהיה כברכת הבשמים.

לכן נראה שלא מדובר על סוג מאכל שבעקבות הטעם שלו הוא חשוב תמיד מצד עצמו, אלא מדובר על מקרה בו עושים שימוש חשוב בטעמו של רכיב מסוים ולכן הוא נהיה עיקרי.

ועכשיו חוזרת השאלה המקורית – איך מכריעים איזה רכיב מהווה עיקר בתערובת מסוימת? מה שהתחדש מהדין של הבשמים במרקחת הוא שיש מקרים בהם רכיב מועט יוכל לגבור ולהיות עיקרי על רכיב שהוא הרוב (על אף שגם הרוב בא לטעם ולא רק לדבק). נראה שכאן ייכנס הקריטריון הבא שבו עסקנו – 'רכיב מועדף', ועל כך נדון בהמשך.

ג.2. רוב רצון

ג.2.א. דין שקדים מצופים – 'רכיב קריטי'

הצענו לעיל, שאם שני רכיבים באים לטעם ולא לרפואה, קביעת העיקר תהיה לפי הרוב. על כך, נראה שיש קושייה מדברי הפרי מגדים: שקדים המחופין לגמרי בצוק"ר פרי העץ [...] ובאמת חיפוי זה לא מעלה ולא מוריד, ויראה אף שצוק"ר הרבה מהפרי, כהאי גוונא הפרי עיקר בישולם, וכל שכן שאוכל אותו לרפואה לאיצטומכא.

(פרי מגדים אשל אברהם רד, כה)

מסוף דבריו ניתן ללמוד בבידור, שתחילת דבריו עוסקים במקרה שהוא אוכל את השקדים לתיאבון, ועל אף שהם מיעוט הם נחשבים כעיקר. ונראה שצריך להסביר זאת על סמך הקריטריון של רוב הרצון שהובא לעיל: ניתן להחשיב רכיב כעיקרי יותר, אם בלעדיו לא היו אוכלים את שאר הרכיבים, בעוד שבהוצאת רכיבים אחרים היו ממשיכים לאכול את התערובת. אמנם, יש כאן העמדה מסוימת – שאת השקד רוצים לאכול בפני עצמו ואת הסוכר לא, אך נראה שזו המציאות הסבירה ולכן אין פה שום דוחק. הדבר גם נשמע מכך שהפרי מגדים מכנה את הסוכר כ"חיפוי", משמע שכל סיבת אכילתו היא רק היותו מורכב על השקד, ובלי השקד לא היו אוכלים את הסוכר.

ג.2.ב. קיום הקריטריון 'רכיב מועדף'

ראינו מחלוקת אחרונים לגבי דינו של הרמ"א בסוגית בשמים. ייתכן שמחלוקת זו היא בעצם בשאלה האם ייתכן מצב בו שני רכיבים שאינם קריטיים באים לתת טעם בתערובת ועם זאת רכיב הרוב יחשב לטפל, קריטריון שהוצע לעיל וכונה 'רכיב מועדף'. ולכן נראה שהקריטריון של 'רכיב מועדף' הוא מחלוקת האחרונים על הרמ"א הנ"ל: המשנה ברורה הכריע שקריטריון זה אינו קיים ולכן כאשר אוכלים את המאכל לצורך שביעה וטעם הולכים לפי הרוב הכמותי, ואילו ערוך השולחן הכריע שגם במקרה כזה ייתכן שרכיב שהוא מיעוט יהיה העיקר – וממנו ניתן להסיק שקיים הקריטריון של 'רכיב מועדף'.

יש לשים לב שמדין 'שקדים מצופים' הוכח קיומו של הקריטריון 'רכיב קריטי'²⁸ בפרי מגדים

²⁸ כלומר, שכאשר רכיב אחד הוא קריטי בתערובת ובלעדיו לא היו אוכלים את שאר התערובת – הוא עיקר.

ולכן גם במשנה ברורה שפסק את דבריו (רד, נב)²⁹, וכן בערוך השולחן (רד, כח)³⁰. אך המשנה ברורה אינו מקבל את הקריטריון של 'רכיב מועדף' (גם כאשר אף רכיב אינו קריטי וכל אחד מהרכיבים היה נאכל גם בפני עצמו), ולכן הוא חלוק על הרמ"א ביחס לבשמים במרקחת. כמו כן כשהוא דן על מקרה של טפל החביב יותר מהעיקר הוא מגדיר את המקרה כך (ריב, ה): "עתה איננו אוכלו רק בשביל העיקר שבשבילו הותחל האכילה ובלתו לא היה אוכל הטפל כלל."

לפי ערוך השולחן הקריטריון של 'רכיב קריטי' קיים, כמו שראינו כבר לעיל שפסק להכריע על פיו, ולפי פסיקתו במקרה של 'בשמים במרקחת' הוא מודה בקיומו של הקריטריון 'רכיב מועדף'³¹.

אמנם אפשר לומר שמחלוקת ערוך השולחן עם המשנה ברורה בדין 'בשמים במרקחת' היא מחלוקת מציאותית: לפי ערוך השולחן המציאות המדוברת היא כזאת ששאר התערובת אינה מהווה 'רכיב קריטי' והבשמים היו נאכלים בלעדיה, אך הבשמים הם 'רכיב קריטי' – ואין מקור לכך שהוא סובר שהקריטריון של 'רכיב מועדף' קיים. ולעומתו המגן אברהם שנפסק במשנה ברורה סובר ששאר התערובת שאינה בשמים מהווה 'רכיב קריטי' והבשמים לא היו נאכלים בלעדיה³² – ואין מקור לכך שהוא חולק על הקריטריון של 'רכיב מועדף'. ולפי העמדה כזאת של המחלוקת אי אפשר לדעת את דעתם לגבי הקריטריון 'רכיב מועדף'.

כלומר, אם גם המשנה ברורה וגם ערוך השולחן כשפירשו את הרמ"א הבינו שמדובר על אותה המציאות של התערובת, וכיוון שלשניהם יש את הקריטריון ש'רכיב קריטי' הוא עיקרי לעומת 'רכיב לא קריטי', הרי חייבים לפרש שהם נחלקו על מקרה בו שני הרכיבים אינם קריטיים³³ – ומחלוקתם היא בקבלת הקריטריון של 'רכיב מועדף'. אך אם הם העמידו את המקרה עליו דיבר הרמ"א באופנים שונים – לא ניתן לגלות את דעתם ביחס לקריטריון הנ"ל³⁴.

²⁹ ונראה שכך גם יש להבין את דברי המשנה ברורה (ריב, א): "ומיהו כ"ז דוקא בשניהם הוא דבר חשוב הא אם אחד מהן אינו דבר חשוב אף שהוא הרוכב בטל הוא לגבי מיעוט החשוב שהוא העיקר", ש'חשוב' הוא מה שלא היו אוכלים את התערובת בלעדיו. וכן יש להבין את נימוק דבריו (ריב, ו) לגבי יין המעורב עם "שליש דבש ושליש פלפלין ויותר מזה אפ"ה היין עיקר שהם לא באו רק להשביחו ולהטעימו".

³⁰ אמנם הוא לא הפנה לפרי מגדים, אך הוא כתב "שמקשים הפירות עם הרבה צוקער [...] ברכתם בפה"ע שהם העיקר", ולכן נראה שמדובר באותו מקרה.

³¹ כלומר, גם אם אף אחד מהרכיבים אינו קריטי ברמה כזאת שלא היו אוכלים את התערובת בלעדיו.

³² וגם הבשמים הם 'רכיב קריטי' ולכן הולכים לפי הרוב, שכן אין משמעות ל'רכיב מועדף' בין שני 'רכיבים קריטיים' – שכן הם 'מועדפים' ברמה המקסימלית (בלי כל אחד מהם לא היו אוכלים כלל את שאר התערובת).

³³ כיוון שאם מדובר במקרה ששני הרכיבים קריטיים – אין משמעות לקריטריון של 'רכיב מועדף', כמבואר בהערה הקודמת.

³⁴ אלא שעדיין נראה לומר שלערוך השולחן יש את הקריטריון של 'רכיב מועדף', כיוון שלא מסתבר לומר שהבשמים הם 'רכיב קריטי'.

סיכום

כאשר יש רכיב שאינו נמצא בתערובת בשביל טעם או שובע, הוא ייחשב טפל אף אם אינו מעורב כלל, כמו במשנה של פת ומליח. במקרה בו רוצים את שני הרכיבים בגלל הטעם או השובע שהם מוסיפים לתערובת, החל מרמת עירוב מסוימת נברך עליהם ברכה אחת. השאלה העיקרית הייתה איזו ברכה ראשונה יברכו על אותה תערובת?

ראינו שבעצם כל ההגדרה של 'עיקר' מבוססת אך ורק על רצון האדם באכילה, כלומר רצון בטעם ובשובע. לפעמים הרצון מאוד פשוט וברור – רכיב אחד הוא קריטי והשאר אינם, אך לפעמים ישנם לפחות שני רכיבים קריטיים או שאין בכלל רכיבים קריטיים, ואז הרצון הוא עמום וצריך לנסות ולבחון אותו בדרכים פחות ישירות. במקרה של שני רכיבים קריטיים כולם מודים שהדרך היחידה לבחון מה הרכיב עם הרצון הרב ביותר היא ללכת על פי הכמות הפיזית הרבה ביותר בתערובת. אך כאשר ישנם רק רכיבים מועדפים (ולא רכיבים קריטיים) עלולה להתעורר מחלוקת.

נראה שלדעת המשנה ברורה אין משמעות להשוואה בין שני רכיבים מועדפים. כלומר, מאחר שרוצים כל אחד מהם בנפרד באופן מוחלט, אין טעם לבחון מה היה קורה לו היה אפשר לאכול רק אחד מהם, שהרי אפשר לאכול את שניהם. על כן גם במקרה זה העיקר ייקבע על פי הרוב הכמותי הנותן יכולת כימות ממשית לרצון.

אולם, נראה שלדעת ערוך השולחן יש משמעות להשוואה בין שני רכיבים מועדפים. על אף שרוצים לאכול כל אחד מהם בנפרד (כלומר, שאף אחד אינו קריטי), אכילת הרכיב המועדף לאכילה (אם היו אוכלים רק אחד) נחשבת אכילה חשובה ומשמעותית יותר ולכן רכיב זה יהיה העיקר בתערובת.

יישום העקרונות – ברכה על שוקולד

לאחר שהצענו את העקרונות והקריטריונים לקביעת עיקר וטפל, נבחן את המקרה של שוקולד כדי להדגים את השימוש בהם³⁵ (ההנחה תהיה שברכת הקקאו היא ברכת 'העץ', הנחה הנתונה במחלוקת עזה, אך לא נכנס אליה כלל ונניח זאת רק לצורך המחשת העקרונות העולים מתוך הדיון).

ראשית צריך לחלק את הרכיבים לפי הברכות שלהם: מצד אחד הקקאו שברכתו 'העץ', ומצד שני החלב, הסוכר³⁶ ויתר הרכיבים שברכתם 'שהכל'.

³⁵ המספור פה תואם ל'אלגוריתם' שהוצג בסוף החלק הראשון של המאמר.

³⁶ ישנה מחלוקת לגבי ברכת ה'סוכר', וייתכן שאם נתייחס אליו כספק הדבר ישנה את החשבון הכללי, אך לצורך הדיון ההתייחסות אליו תהיה כרכיב שברכתו היא 'שהכל' בוודאי.

שלב 1: כל הרכיבים באים בשביל לתת טעם (חוץ מחומרים משמרים ומייציבים וצבעי מאכל וכדו'), שלא ייספרו להלן בדיון על ה'רוב').

שלב 2: לא רלוונטי, אין רכיב מתמשת מיני דגן.

שלב 3: לא רלוונטי, כיוון שמים לא מעורבים בתהליך, וגם אם כן הם נספרים ביחד עם שאר רכיבי ה'שהכל'.

שלב 4: נראה פשוט שאף אחד לא אוכל קקאו לבדו ללא רכיבי ה'שהכל'³⁷ (וגם אם כן, אנו לא נדון באדם כזה). על כן אם גם ללא הקקאו אנשים היו רוצים לאכול את הממתק הנוצר מהחלב והסוכר – ה'שהכל' הוא עיקר, כיוון שרק הוא רכיב קריטי. אך כיוון שממתק כזה אינו מצוי, וגם שמו של ה'שוקולד' מעיד על כך שאנשים לא יהיו מוכנים לאוכלו ללא הקקאו שבו – נראה שגם את רכיבי ה'שהכל' לא היו אוכלים לבדם, כלומר גם הקקאו הוא 'רכיב קריטי'.

שלב 4.ב: מכיוון שהקקאו אינו נאכל לבדו וגם הרכיבים האחרים אינם נאכלים לבדם, שני הרכיבים הם קריטיים, ולכן הולכים לפי הרוב בכמות – על שוקולד המכיל יותר מ-50% רכיבי קקאו – יש לברך 'העץ'³⁸, ועל שוקולד המכיל יותר מ-50% רכיבים שברכתם 'שהכל' (מתוך הרכיבים שניתנו לטעם) – יש לברך 'שהכל'.

כאן יכולה לעלות טענה פשוטה ואינטואיטיבית, שסוף סוף אם נשאל כל אדם סביר מה הרכיב העיקרי לדעתו בשוקולד או איזה רכיב הוא הכי רוצה בשוקולד – הוא יענה 'קקאו'. אך תשובה זו היא שקרית!³⁹ אם נציב לפניו כל מבחן אשר יבדוק את רצונו, באף מקרה הוא לא יפעל בצורה אוהדת יותר כלפי הקקאו, ואם תעמוד לפניו הבחירה לקבל לידי לאכילה רק קקאו או רק את רכיבי ה'שהכל' בשוקולד הוא לא יעדיף אף אחד מהם, כיוון שאת שניהם הוא לא יאכל בכלל בלא השני (ולכן שניהם 'רכיבים קריטיים'). על כן הדרך היחידה שנשארה היא להגדיר מה העיקר על פי בחינת רוב הכמות.

³⁷ ונראה שזו כוונת שבט הלוי שכתב (ז, כז, ב): "נראה דאין שוקולד דומה להמבואר בפוסקים דאם דרך הפרי לאכול בריסוק דמברך ברכה הראוי לפי אותה פרי [...] דשוקולד אינו קאקאו טחון נקי בלבד, אלא תעשי' של קאקאו עם הרבה חמאת קאקאו ועוד מינים שנעשה מהם תבשיל כזה שכשיקרא יש לו צורת השוקולד, **דטחינת קאקאו עצמו הוא קצת מר**, ובכזה לא דברו הפוסקים".

³⁸ כמובן תחת ההנחה שבכלל לא דנו בה, שברכת הקקאו היא 'העץ'.

³⁹ כמובן, לא שהעונה שיקר במזיד, אלא הוא פשוט לא חשב על פשר המילים 'עיקר' או 'רוצה' עד הסוף.

נספח: קואליציה של רוב

מספר פעמים במהלך דברינו הכרעה נעשתה על ידי הרוב הכמותי של הרכיבים, וההנחה הייתה שיש רכיב (אוסף חומרי גלם בעלי אותה ברכה) המהווה את רוב התערובת, אך לא הכרחי שכך יהיה הדבר. מה יהיה הדין במקרה בו אף רכיב מהתערובת אינו מהווה מעל ל-50% בתערובת לבדו?

מעיון קל במקורות לא מצאנו התייחסות מפורשת להכרעה מצד דיני 'רוב', אלא רק ניסיון 'להתחמק' מהמצב הבעייתי. הפסקי תשובות אומר (ריב, הערה 6): "אך יש לעיין אם נמצא בתערובת ג' סוגי ברכות שונים כגון 'שהכל' ו'בורא פרי העץ' ו'בורא פרי האדמה' ואין ממין מסוים יותר ממחצית, וכגון כשיש שלשים אחוז מין 'שהכל' ושלשים אחוז מין 'אדמה' וארבעים אחוז מין 'העץ', כיצד נברך על תערובת זו, והנכון שיברך על דברים אחרים ויפטור תערובת זו, או שישתמש באחד מהעצות דלהלן אות ב' כלל ח'. [שם מובאים מקרים בהם אפשר לברך על הטפל ללא כניסה לספקות בברכה – ג.ו.], וכן בספר וזאת הברכה (יא, יג) כתב על מקרה כזה של סלט פירות שיש לברך ג' ברכות ואין להתייחס לסלט כמאכל אחד.

ונראה שהדבר יכול להילמד מהאשל אברהם (בוטשאטש) (רה):

ואם שני פירות כאחד ושניהם שווים, אולי מברך ברכה כוללת, כמו בורא פרי העץ ובורא פרי האדמה, יברך בורא פרי האדמה. [...].

וחמשת מינים הרי ודאי הם עיקר בשווים.

ואם בכל אחד ואחד אין כזית בכדי אכילת פרס¹, רק בצירוף ב' הפירות יש כזית בכדי אכילת פרס, יש לברך ברכה כוללת.

ואם עץ ומזון, צריך לאכול מזון ופרי אחרת, וצלע"ע.

במקרה השלישי האשל אברהם מצרף את 'פרי העץ' יחד עם 'פרי האדמה' כדי להגיע לשיעור לעניין ברכה ראשונה, מכך אפשר להסיק גם לעניין רוב: הרכיב עם הברכה הפרטית ייספר כדי להגיע לרוב בברכה הכללית (כלומר, ברכה שכל הרכיבים המצטרפים יוצאים בה).

וכן משמע מהמקרה הראשון של "שני פירות כאחד ושניהם שווים", שם נראה שמברכים 'האדמה' מכוח זה שהוא הרוב (על ידי צירוף 'העץ') ולא מחמת ספק. אם

¹ תנאי נצרך לפי מה שכתב האשל אברהם (בוטשאטש) בסימן רב, שבשביל דין 'מי שלקות' צריך שיהיה שיעור הפירות יותר מכזית בכדי אכילת פרס במים. לא ראיתי פוסקים נוספים שמביאים תנאי זה, אך לצורך הוצאת העקרונות של עיקר וטפל מהאשל אברהם נצטרך להתייחס לתנאי זה.

כן במקרה של הסלט המובא לעיל, מי שרוצה להתייחס לסלט פירות כמאכל אחד לכאורה יברך עליו אדמה.

אך עדיין קשה מדוע האשל אברהם הצריך להביא מאכלים אחרים שיברכו עליהם ברכת 'מזונות' וברכת 'העץ' במקרה בו אין לאף אחד מהם שיעור לעניין ברכה ראשונה, הרי לכאורה יש לברך את הברכה המשותפת בנכונותה לשניהם – 'שהכל' או 'מזונות'², וכמו כן ברכה על 'העץ' ועל 'מזונות' בנפרד לא יועילו, אם יש לברך ברכה כוללת אחת על התערובת³.

ולכן נראה להסביר בדרך אחרת: הרוב אינו נספר לפי הברכה הכי פחות כללית הכוללת בתוכה מעל 50%, אלא ברכה על רכיבים המהווים מעל 50% פוטרת גם את רכיבי המיעוט. במקרה בו אין ברכה אחת המהווה יותר מ-50% מהרכיבים – החובה של כל ברכה וברכה (על כל רכיב ורכיב) קיימת ואינה מתבטלת.

לפי האשל אברהם שני הרכיבים מצטרפים לעניין שיעור ברכה ראשונה, אם אין שיעור מספיק לרכיב מסוים בפני עצמו (מה שרלוונטי רק לנתינת טעם במי שלקות לפי האשל אברהם), ולכן לא מברכים על מי השלקות 'שהכל' אלא את ברכת התערובת, אך מכיוון שלא ל'עץ' ולא ל'מזונות' יש מעל ל-50% בתערובת יש לברך כל ברכה בנפרד כדי לפטור את הברכה של כל רכיב בפני עצמו. ובמקרה דומה של תערובת עם כמה רכיבים מברכות שונות – אף ברכה אינה מתבטלת אלא אם ברכה אחרת מהווה מעל 50% מהתערובת.

אם ניקח את המקרה שלנו עם סלט שלושת הרכיבים – ברכת 'האדמה' אמנם תפטור גם את השליש של 'האדמה' וגם את השליש של 'העץ' (כיוון ש'אדמה' פוטרת 'עץ' בדיעבד), אך לא את השליש של 'שהכל'. הרכיב של 'שהכל' יכול להיפטר בברכת 'האדמה' רק אם הוא טפל לרכיב של 'האדמה' ומתבטל אליו⁴. במקרה שלנו, בו הרכיב של 'האדמה' אינו מהווה רוב – רכיבים אחרים לא יכולים להתבטל בו. ממילא אין פתרון אחר אלא לברך את הברכה המיוחדת על כל רכיב ורכיב⁵.

² יש גם מקום להתלבט על ברכת 'האדמה'.

³ אם לא שנגיד שבדיעבד ברכת 'מזונות' פוטרת כל מיני מזון, ועל כל פנים ברכת 'העץ' כלל לא נצרכת.

⁴ לכן וזאת הברכה (ג, יז) היה צריך להדגיש שגם במקרה בו הסלט אינו מחולק לשלושה שלישים שווים אלא שיש רכיב אחד עם 40% ושאר הרכיבים עם 30% כל אחד – עדיין הם אינם מתבטלים לו, כדי להתבטל לו הרכיב המבטל צריך להיות בעצמו רוב (רוב מתוך כלל התערובת), ולא רק ביחס לכל אחד מהם.

⁵ אמנם ברכת 'שהכל' יכולה לפטור בדיעבד את כל התערובת, אך ודאי שזה אינו לכתחילה. ולפי זה נראה שמה שהאשל אברהם פתר את המקרה של 50% 'עץ' ו-50% 'אדמה' על ידי ברכת 'האדמה' – זה רק בדיעבד (או שלברך על פרי עץ ברכת 'האדמה' זה פחות בדיעבד מלברך עליו 'שהכל' ולכן הוא לא מצריך להתאמץ ולחפש פרי עץ,

לפי הסבר זה יוצא שהכרעתם של הפסקי תשובות⁶ ובעל וזאת הברכה אינה 'התחמקות' מהשאלה איך מכריעים בין שלוש הברכות בתערובת – אלא ההכרעה היא שאין אפשרות לדון מאכל זה כתערובת שתהיה לה ברכה יחידה! וממילא יש צורך להפריד את הרכיבים ולברך על כל אחד מהם את ברכתו. אם התערובת מעורבת כך שאין אפשרות להפריד את הרכיבים – יש לפטור את התערובת ע"י שלושה מאכלים אחרים⁷.

ואז ממילא בסלט שלושת הרכיבים יהיה מספיק למצוא ברכת 'האדמה' (איתה נפטור גם את 'העץ') וברכת 'שהכל' ולא יהיה צריך לחפש במיוחד פרי עץ).

⁶ אמנם הפסקי תשובות כן הצריך לברך על הרכיבים השונים בתערובת דווקא בצורה בה כולם מודים שאפשר לברך על הטפל את ברכתו המקורית – משמע שהוא כן הסתפק האם לתת לרכיבים דיני 'טפל'. ואולי הוא הסתפק בדיני הכרעה על פי רוב בין ההבנה שלנו למסקנה, שרק רכיב מעל 50% יכול להפוך רכיבים אחרים לטפלים לבין ההבנה שהצגנו בתחילת דברינו באשל אברהם שכל עוד ברכה חלה על יותר מ-50% היא פוטרת כבר את כל התערובת.

⁷ כמובן, אם אין לאדם מאכלים אחרים, כנראה שנתיר לו לאכול את התערובת ע"י ברכת 'שהכל' ולא נחייב אותו לצום, ואולי נתיר לו זאת אפילו רק כדי לחסוך לו טרחה יתירה. אבל העיקרון נשאר – לא ניתן לברך על מאכל כזה לבדו ברכה אחת שתהיה ראויה.

וכמובן נפקא מינה שכבר נרמזה בתוך דברינו: אם כן יצטרך לברך רק ברכה אחת על תערובת כזו שהוא לא יכול להפריד את הרכיבים השונים – יברך 'שהכל' ולא 'האדמה'.